

ХТО ВІН – ІВАН УЖЕВИЧ?

В.П. КАРПЕНЧУК,
(Мінськ)

Редакція газети “Українець в Беларусі” отримала ґрунтовну статтю до 362 річниці написання першої граматики української мови XVI - XVII ст. студентом Паризького університету Сорбони Іваном Ужевичем і 40 річниці повернення її на батьківщину автора. Цей матеріал підготував В.П. Карпенчук – постійний читач цієї газети. Редакція вважає необхідним подати матеріал хоча б у скороченому вигляді, тому що в ньому принципово поставлене питання про походження І.Ужевича і його граматики. Сподіваємося, цей допис зацікавить багатьох українців і білорусів.

**Присвячується світлій пам'яті
Євгена Михайловича Кудрицького**

До 362-ї річниці написання першої граматики української мови XVI – XVII ст. латинською мовою українським студентом Паризького університету Сорбони Іваном Ужевичем (Інститут мовознавства АН України) і 40-ї річниці повернення її – “Граматики слов’янської” – на батьківщину автора.

Хто ж він за національним походженням, слов’янин Іван Ужевич, автор “Граматики слов’янської”, написаної в Паризькій академії у 1643 році, поляк, білорус чи українець? Відповідь на поставлене питання може дати лише детальний аналіз всіх документальних матеріалів, оцінок, висловлень, коментарів міжнародних славістів до мовознавчої праці І.Ужевича, а також фотографічних копій паризького та арраського варіантів його граматики.

Підставою для написання статті послужили дві обставини: по-перше, у 2005 р. виповнюється 105 років від дня народження житомирського науковця, славіста Є.М.Кудрицького, по-друге, в одній з мінських газет була надрукована стаття А. Ясюкевич “Калі была выдадена першая беларуская граматыка?”. Зійшлися обставини, які, на перший погляд, не мають між собою зв’язку. Однак, у статті А.Ясюкевич, на мій погляд, мусила бути не тільки згадка про історичний розвиток у Білорусі освіти та білоруської мовної культури, але й, що не менш важливо, – достовірність історичних джерел щодо цього питання. Цілоком справедливо були відзначені досягнення і заслуги Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького, Івана Ужевича в розвитку старобілоруської мови (літературної), хоча не менші досягнення цих учених і в розвитку освіти на Україні. Але, говорячи про вплив розвитку старобілоруської мови і філологічної культури московських книжників, шановна авторка (на жаль, не зовсім вірно) пише: “Асаблівай увагі у гэтым плане заслугоувае лацінамоуная “Граматыка славянская” 1643 года беларускага (підкреслення – В.К) вучонага Івана Ужевіча (захавалася у рукапісах, што знаходзяцца у Францыі”. Тож відчуваю, що пора відповісти на питання про Івана Ужевича та його слов’янську граматику, бо про них, можливо, багато хто навіть не чув не тільки в Мінську, в Білорусі, але і в Україні.

З Євгеном Миколайовичем Кудрицьким, освіченішим українським інтелігентом, талановитим ученим – славістом, який користувався в Україні славою незрівнянного у методичних знаннях мовознавця, ведучого методиста Жито-

мирського інституту вдосконалення вчителів (у цьому мені доводилося переконуватися кожного разу, будучи за його дорученнями на республіканських наукових конференціях і семінарах у Києві, у Чернівецькому університеті, Полтавському, Вінницькому та інших інститутах), я познайомився на початку 50-х років. Доля подарувала мені багаторічну дружбу і творчу працю із прекрасною Людиною.

Відразу ж зауважимо: навряд чи можна було б погодитися з однозначним, непереконливим твердженням статті А.Ясюкевич про національність автора згаданої граматики (“беларускага вучонага Івана Ужэвіча”). Безумовно, існують різні думки вчених про національне походження І. Ужевича. Одні – французькі, німецькі, польські дослідники – стверджують, що він – поляк; другі – білоруські – відносять його до білорусів; треті – до українців.

Так хто же все-таки він — Іван Ужевич, автор “Граматики слов’янської”?

Передусім, необхідно сказати, що обидва рукописи-автографи (паризький і арраський) зберігалися тільки у двох бібліотеках Франції (Національна бібліотека в Парижі та міська бібліотека в м. Аррасі) і, незважаючи на це, вчені-славісти знали про рукописну “Граматику слов’янську” І.Ужевича і згадували її у своїх наукових працях, а деякі запозичали з неї кирилицький алфавіт. Про це згадує відомий візантолог А.Бандурі у науковій праці “Східна держава, або константинопольська старовина. Про управління державою” (1711р. – Париж і 1729р. – Венеція). У 1822р. Й.Добровський в “Основах старослов’янської мови” (“Institutiones linguae slavicae dialecti veteris”, Vindobonae, 1822), а також польський дослідник М.Вишневський в “Історії літератури польської” (“Historia literatury polske”, Krakow, 1851), згадуючи про рукописи І.Ужевича 1643 р. і посилаючись на В.Капітара, стверджували, що автор слов’янської граматики – поляк із руських земель.

Немає сумніву, коли б Й.Добровський і М.Вишневський з метою дослідження “Граматики слов’янської”, перегорнули сторінки її оригіналу, вони б відмовилися від своїх думок про польське походження автора паризького і арраського рукописів.

Зовсім іншу думку про походження І. Ужевича висловив дослідник древніх літописів П.Мартинів у бібліографічній статті “Слов’янські руко-

писи в державній бібліотеці Парижу” (“Les manuscrits slaves de la bibliothèque imperiale de Paris”, 1858). Він недвозначно зазначив, що І. Ужєвич належить “до багатьох південнорусів, головним чином із Києва, котрі їхали до Сорбони і до Риму”, щоб здобути хорошу освіту. Це зближує думку П.Мартінова із твердженням І.Борщака, висловленим в його праці “Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи”: “Українська граматики 1643 року... киянина в Сорбоні на латинській мові”.

Відомі вчені О.Соболевський і В.Ягич досліджували питання про мову рукописів граматики І.Ужєвича, а також про походження її автора. О.І.Соболевський, визначаючи мову слов’янської граматики І. Ужєвича, відмічав, що автор підкреслює відміну мови своєї граматики від мови церковнослов’янської. Мова граматики Ужєвича відрізняється також і від розмовної (живої) мови і поляків, і русинів, і богемів, і моравів, і ін. Ці дослідження О.Соболевського сприяли тому, що він дав таке визначення граматики І. Ужєвича: “...Это грамматика юго-западного литературного языка XVII века, той смеси белорусского и польского языков, на котором писались в XVI веке в литовско-русском государстве документы, а в XVII веке в Южной Руси (тобто в Україні – В.К.) литературные произведения. Старая Москва знает этот язык под именем белорусского. Автор грамматики – Иоанн Ужєвич, студент Парижской Сорбонны, родом, по-видимому, из Галиции” (підкреслено В.К.).

Як же сьогодні вбачається та земля, з якою О.Соболевський розпізнав спорідненість І.Ужєвича, назвавши її Галичиною (Галиция). У зв’язку із вище сказаним, варто відзначити, що древні землі “нагороджували” своїх вихідців прізвищами – історичними іменами своїх древніх міст, річок, земель. Для прикладу назвемо хоч би такі імена-прізвища: Всеволод II Ольгович – Новгород-Сіверський; Ростислав Мстиславович – Смоленський; Ізяслав III Давидович – Чернігівський; Олександр Ярославович – Невський; Мстислав Ізяславович – Володимир-Волинський та ін. Не відставала від них і Древлянська земля. Із споконвіків з’являлися і поширювалися прізвища Іскоростенський, Малинський, Дніпровський та ін. А погляньмо на родовід руських князів, згаданих у “Слові о полку Ігоревім” (“Слово про Ігорів похід”, переклад Забіли) – Київська Русь, здається, віддала всі свої імена, які тільки мала – і за властивостями мужності, і за назвами міст і земель – Ізяслав Полоцький. Володимир Старий, Ярослав Мудрий, Ярослав Осмомисл, Святослав Київський, Ярослав Чернігівський, Святослав Рильський, Ігор Новгород-Сіверський і багато інших. Здається, перебрали всі найкращі назви. Але, на наш погляд, забули або недооцінили такий красивий (для прізвища) об’єкт, як річка Уж.

Невелика річка Уж, яка торувала свій шлях до великих річок із середини майбутньої Житомирської області, ще в сиву давнину залишала позаду своєї стрімкості перерізані її бистринню високі скелясті береги. Від’їжджаючи з Коростеня в напрямку Малина і Києва підходять і нині до вікон вагонів, аби помилуватися скелястими берегами річки Уж. Саме з берегів цієї річки, як нам хочеться вірити, учень Ужєвич по закінчен-

ню навчання у Віленській братській школі був зарахований до Краківського університету. Нам невідомо, хто дав Іванові прізвище Ужєвич: історія поки що зберігає цю таємницю. Але про те, що воно єдино-правильне і незаперечне, свідчать географічно-економічні, історико-культурні місця, яким навіки залишилася вірною річка Уж. На її берегах одвічно виростають села і міста. І, нарешті, на берегах річки Уж розташувалося велике, обласного підпорядкування місто, столиця древлянського князівства — Іскоростень, одне з найдавніших міст Східної Європи – нинішній Коростень. Не можна не погодитися з тим, “що річка Уж ніби прагнула уславити і своє ім’я: змусила іскоростенців (коростенців) збудувати великий залізничний міст неподалік від залізничної станції Коростень. Відправляючи своїх синів Іванів по науку до братських шкіл, до великих міст, річка Уж “не втратила надії вславитися”, назвавши (як нам бачиться) одного з талановитих Іванів Ужєвичем, який і здобув вищу освіту в Паризькій Сорбоні й уславив річку Уж, написавши “Граматику слов’янську” в 1643 р.

У зв’язку із вищесказаним (“Нам невідомо, хто дав Іванові прізвище Ужєвич”), насмілюся висловити думку, що цю таємницю можемо і не взнати, з’ясовуючи, хто присвоїв йому прізвище Ужєвич, або намагаючись дізнатися, хто достеменно знає, де відбувалося його життєве та навчальне перебування до від’їзду у Віленську дієцезу. Адже стільки французьких, німецьких, польських учених цікавилися його ім’ям, вивчали і досліджували наукові його праці, і ніхто з них не наблизився до розгадки цієї таємниці. Можливо, наша догадка надзвичайно проста – тому й смілива. Коли ніхто не міг навіть у ті часи, близькі до періоду навчання І.Ужєвича в університетах і його подальшого, невідомого нам життя, дізнатися про долю студента і вченого І.Ужєвича. то хто же все таки знав розгадку? відповідь проста: коли не сам Іван з берегів річки Уж, то хтось таки міг вибрати прізвище Івану з Іскоростеня (Коростеня), Барашева, Ушомира, Народичів, Межирічки чи інших подібних населених пунктів, що розмістилися на берегах річки Уж. Прізвище Ужєвич звучить достойно, вагомо і змістовно для учня братської школи, який вирушив у життя, щоби пройти університетські шляхи і, врешті, стати відомим ученим, уславити свою батьківщину, що охоплює територію, якою володіла древня річка Уж. “Нерозумна вигадка”, – скаже хтось із читачів. Нехай і так. Але цілком реально те, що своє прізвище Іван з берегів річки Уж вибрав сам. Наведу такий приклад. Польський вчений В.Мацейовський у своїй праці, оцінюючи твір І.Ужєвича, цитує його нам, ніби для роздуму: “Іван Ужєвич видав: “Образ чесноти і слави, що перебуває в Шановній Родині їх панів Пржиленських неодмінно, назавжди. На радісно щасливий акт одруження шановного подружжя: мостивого пана Олександра з Пржиленка Пржилецького (підкреслено В.К.) і мостивої панни Єви з Рупніова Рупнівської...”. Коли Іван Ужєвич так легко і просто дав у своєму творі прізвища панові Олександру з Пржиленка – Пржилецький і пані Єві з Рупніова – Рупнівська, то це тільки підкреслює, що він у цьому вже мав досвід. І своє прізвище – Ужєвич – Іван з берегів річки Уж привласнив собі сам.

Лише цим і можна пояснити таємницю походження автора "Граматики слов'янської". Буду тільки радий за себе і за Є.Кудрицького, якщо розкриється таємниця походження Івана Ужевича.

Не без підстави О.Соболевський писав, висловлюючи думку про походження І.Ужевича, що автор "Граматики слов'янської" "родом, по-видимому, из Галиции". Тож зрозуміло, що все вище сказане про можливе походження І.Ужевича з берегів іскоростенської річки Уж стосується і берегів ужгородської річки Уж, що є притокою ріки Бодрог (басейн Тиси) у Закарпатській області.

Все ж, зважаючи на думку деяких учених-славистів про І. Ужевича, перевага мала би бути надана берегам іскоростенської (Житомирська область) річки Уж. В.Ягич, називаючи мову граматики І.Ужевича церковнослов'янською, за приналежністю не відносить її ні до білоруської, ні до української. Але висловлює дуже важливу думку, називаючи І.Ужевича південноросом. А це свідчення того, що річка Уж і місто Ужгород – це далеко від берегів української річки Рось та іскоростенської річки Уж.

Та яка б річка Уж (іскоростенська чи ужгородська) не святкувала б походження ученого-слависта І.Ужевича, українця з Коростенщини чи ужгородщини, гордість за свого співвітчизника мусить прийти в землі, міста і села – якоїсь із річок Уж.

Навіть на початку ХХ ст., українське мовознавство мало настільки несприятливі умови розвитку, що не тільки про встановлення національного походження автора "Граматики слов'янської" 1643 р. але й про більш глибоке вивчення паризького і арраського рукописів "Граматики" через їх зберігання у Франції не йшлося.

З приводу зауваження білоруського автора щодо збереження "лацінамоунай "Траматыкі славенскай", яка "захавалася у рукапісах, што знаходзяцца у Франції", необхідно сказати, що вже минуло (у 2005 році) 40 років, як фотокопії рукописів граматики (паризький і арраський) прибули на батьківщину І. Ужевича і назавжди залишилися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України. (Щодо зауваження білоруського автора про збереження "Граматики слов'янської" в рукописях у Франції на той час, то копії їх уже 31 рік перебували на батьківщині І.Ужевича).

Та лише у 2-й половині ХХ ст. українські мовознавці встановили зв'язок із французькими мовознавцями-славістами, які створили умови вченим-славістам Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України, для підготовки до наукового видання "Граматики слов'янської" І. Ужевича. У 1962 р. академік І. Білодід, відвідавши Інститут славистики в Парижі, зустрівся з академіком-славістом Анре Мазоном, який очолював у той час цей інститут, і викладачем української мови в Інституті живих східних мов Паризького університету професором Марією Шеррер. До речі, французькі вчені бували на Україні: А.Мазон викладав французьку мову і літературу в Харківському університеті (1908-1914), відвідував інститут літератури і мовознавства АН УРСР у Києві; професор Марія Шеррер була запрошена до України на святкування ювілею Т.Г.Шевченка у 1964 р. Саме до них звернувся І. Білодід по допомогу – "одержати із національної бібліотеки в Парижі рукопис граматики Івана Ужевича

1643 року, що є, фактично, першою граматиною власне української мови" (Інститут мовознавства Академії наук України).

Завдяки старанням Анре Мазона і Марії Шеррер у 1964 р. Інститут мовознавства імені О.О.Потебні отримав фотокопію рукопису автографа під назвою "Грамматика словенская зложена й написана трудом й прилежанієм Іоанна Ужевича слов'янина"

Як відомо, І. Ужевич писав свою граматику латинською мовою, у зв'язку з тим Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні для перекладу її українською мовою запросив відомого в Україні "мовознавця-україніста і латиніста" Є. Кудрицького, доцента Житомирського педагогічного інституту, високоосвіченого інтелігента, талановитого вченого-слависта.

Заслуга Є.Кудрицького не тільки в тому, що він у співавторстві з академіком І.Білодідом написав вступну статтю "Іван Ужевич і його грамматика", переклав латинський текст граматики українською мовою, склав примітки, покажчик слів і граматичних форм, а також бібліографічний список праць, присвячених вивченню граматики І.Ужевича та ін., але і в тому, що він доклав зусилля до того, щоб фотокопія другого варіанту граматики, яка зберігається в м. Аррас, була приєднана до українського видання паризького рукопису. У цьому українському слависту допомогли уродженець України, професор Паризької ветеринарної академії П.Ф.Шумовський і житомирський літератор Борис Тен (перекладач у віршованій формі української мовою "Одіссеї" Гомера. Видавництво "Дніпро", Київ, 1968р). Таким чином, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні створив прекрасні фотографічні копії паризького й арраського варіантів граматики І.Ужевича, що дає вченим можливість проводити філологічні й лінгвістичні дослідження першої граматики української мови.

Необхідно сказати і про інші джерела, в яких ішлося про життя І.Ужевича. Маються на увазі польські документи виявлені заступником директора наукової бібліотеки Львівського університету Ф.Т.Максименко. Це "Списки студентів Краківського університету", видані в 1950 р. ("Album Studiosorum universitatis Cracoviensis", t 1.4, Cracoviae, 1950, стор. 179-180), в яких повідомляються прізвища студентів від 1608 по 1642 р.: "В 1637... записані студентами університету такі... 28 жовтня... Іван, син Петра, Ужевич д(ієцези) Віл(енської)".

Чотири роки навчання І. Ужевича у Кракові дали йому глибокі знання і підготували до подальшого продовження вищої освіти у Сорбоні. Про це свідчить створений ним на високому науковому рівні посібник для вивчення мови під назвою "Слов'янська грамматика". "Ці відомості, – робить висновок Є.М.Кудрицький про наукові досягнення в латинській, французькій мовах і в науці мовознавства, – мають значення і при дослідженні граматики Ужевича, і для повнішого знайомства ще з одним, не знайомим досі, але яскравим представником української інтелігенції середини ХVІІ століття".

У передмові до "Граматики слов'янської" Ужевича, підготовленої до друку І.Білодідом і Є.Кудрицьким (видавництво "Наукова думка", Київ, 1970), підписано: "Інститут мовознавства ім.

О.О.Потебні АН УРСР”, – так оцінюється праця Івана Ужевича: “Це, фактично, перша граматика власне української літературної мови XVI -XVII ст. Її склав у 1643 році латинською мовою український студент Паризького університету Сорбони Іван Ужевич”.

Маючи на увазі вищесказане, важко (неможливо) приєднатися до думок тих, хто називає І. Уже-

вича білоруським ученим. І все-таки добре, що багато хто із представників ученої когорти славістів вважали І. Ужевича своїм або таким, що належить кільком слов’янським народам. Це говорить не тільки про талант І.Ужевича-граматиста, але й про велику єдність і багатовікову спільність слов’янських народів.